

Тарақов Ә., Сейденова С.
**Кейіпкер портретінің
бейнеленуі және аудармада
берілуі**

Мақалада көркем аудармадағы аудармашыға қиындық туғызатын мәселелердің бірі – портреттік бейнелеулердің берілуі зерттелінген. Кейіпкер характерін, ішкі жан-дүниесін сипаттауда жазушыға психолог қабілеті қажет. Зерттеуші бейнелеу өнеріндегі портреттер мен көркем шығармадағы портреттік сипаттамалар айырмашылығын айқындай келіп, көркем аудармада кейіпкер психологиясын, портретін бейнелеудегі түп нұсқалық сәйкестікті сақтау, соған жақын, дәл балама табу жайлы баяндайды. Классикалық әдебиеттегі портреттік бейнелеулер аудармасындағы қателіктер анықталып, оларды түзету жолдары көрсетіледі. Кейіпкер келбетін, жүзін, ым-ишарасын, емеурінін, қас, көз қозғалысын, жүрісін, қимыл-әрекеттерін, мінез-қилығын шығармада сипаттау, оны аудару амал-тәсілдері талданып, тұжырымдалады. Портреттік бейнелеулерді басқа тілде берудегі қиындықтар мен тілдік кедергілер дәлелденеді. Аудару алдында психологиялық талдау жасау, аударудағы ізденістер, көркем шығарма мен аудармасынан алынған нақтылы мысалдармен сарапталады.

Түйін сөздер: портреттік бейнелеу, психологизм элементтері, түпнұсқа, көркем аударма, аудармадағы дәлдік, портреттік сипаттаудағы тіл көркемдігі мен шеберлігі, аудару технологиясы мен тәсілдері, портреттік сипаттау аудармасы, эстетикалық-эмоциялық ақпарат.

Taraqov A., Seydenova S.
**The images of literary portrait
and its methods of transferring in
translation**

The article deals with one of the difficulties for translators – methods of conveying the portrait depiction. A writer needs the psychologist's skills to describe the character of the hero, his inner world. The authors, identifying differences between the portrait in art and in literature, consider the problem of preservation in the literary translation of the original text, depicting psychology of the characters through the portrait, finding equivalents, adequacy and accuracy correspondences. The practice of translating portrait descriptions in classical literature, mistakes and methods of their correction are considered as well. Portrait characteristics of the heroes, description of face, look, eye movements and eyebrows, gestures, manners, gait and different ways of the translation are analyzed. The linguistic features of the original through depicting a portrait and the difficulties of translation into another language are investigated.

Key words: portraits, elements of psychology, original text, literary translation, conformity in translation, literary features of the language and skills of portrait image, technology and techniques of translation, translation portrait depiction, aesthetic and emotional information.

Тарақов А., Сейденова С.
**Изображение литературного
портрета и способы
воссоздания в переводе**

В статье рассматривается одна из проблем, представляющих трудность для переводчиков – способы передачи портретного изображения. При изображении характера героя, его внутреннего мира писателю необходимы способности психолога. Авторы статьи, определив различия между портретом в изобразительном искусстве и в художественной литературе, рассматривают проблему сохранности в художественном переводе текста оригинала, изображение психологии героев посредством портрета, нахождение эквивалентов, адекватность, точность соответствий. Приводится опыт перевода портретных описаний в классической литературе, их ошибки и способы корректировки. Анализируются портретные характеристики героев, изображение лица, взгляда, движений глаз и бровей, жестов, манер, походки и различные способы их перевода. Исследуются языковые особенности оригинала в изображении портрета и трудности перевода на другой язык.

Ключевые слова: портретное изображение, элементы психологизма, оригинал текста, художественный перевод, соответствие в переводе, художественные особенности языка и мастерство портретного изображения, технология и приемы перевода, перевод портретного изображения, эстетико-эмоциональная информация.

КЕЙІПКЕР ПОРТРЕТІНІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ ЖӘНЕ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ

Адамның сыртқы болмысы, кескін келбеті, ішкі жан дүниесінің ерекшеліктерін, мінез бітімін, қылықтары мен әдет-дағдыларын, ішкі сезімін сипаттауға көркем туындыда психологизм үлкен орын алады. Психологизм адамның ішкі дүниесін сипаттауға негізделеді. Адамның жан сырын, сыртқы болмыс бітімін аша білуде жазушыға психолог қабілетінің болуын талап етеді.

Көркем әдебиет шығармаларының аудармасында түпнұсқаның дербес өзіндік бітім-болмысын, ерекшелігін жасау кезінде оны эстетикалық қабылдау мәні ерекше. Аудармашы шығарманың көркем мазмұнының бар ерекшелігін сақтаумен бірге, образдық жүйесін, семантикалық, стилистикалық баяндау мәнері және бейнелеу сипаттары мен мүмкіндіктерін ана тілдегідей аударма тілінде де жеткізуге ұмтылады [1, 9].

Әйгілі бейнелеу шебері Леонардо де Винчи: «Жақсы кескіндемеші екі басты нәрсені: адам мен оның жанының жай-күйін салуы керек. Біріншісі оңай, екіншісі – қиын. Өйткені, екіншісі бет жүзінің өзгерісімен, ым-ишарамен, қимыл қозғалыстарымен беріледі» деп суретшінің адам келбетін бейнелеудегі басты сипаттарын атайды. Көркем туындыда портрет ықшамды, шағын, нақты бейнеленуі керек. Әр кейіпкердің өзіндік бет-бейнесі, тұлға-тұрпаты, киім үлгілері, ым-емеуріні, ішкі сезімі, жандүниесі шынайылығымен бейнеленгенде ғана сендіре алады. Осыған байланысты әдебиетте Б. Галанов реалистік романға тән «жан диалектикасы», «бет-жүз диалектикасы» деген ұғымдарды атап көрсетеді [23]. Бұл адамның портреттік сипаттауда өзіндік мәнге ие.

Бейнелеу өнеріндегі адам портретін көріп, сезініп, түсінсек, әдеби шығармалардағы портретті сөзбен бейнелеу арқылы ұғынамыз. Кейіпкердің бет-бейнесі, бітім-болмысы, психологиясы, мінез-құлқы іс-әрекеті мен қылықтары көркем әдебиетте шынайылығымен суреттелмесе, оқырманды тарта алмайды. Мұнда жазушының көру, сезіну қабілеті сипаттап, бейнелеудің дәлдігімен, анықтығымен ұштасады. Суретші адам келбетін, ішкі жандүниесін бейнелеуде әр бояуды қалай ұқыпты дәл, анық пайдаланса, қаламгер әр сөзді дәл тауып жүйелеп, ретті қолданады. Әр кейіпкер келбет-көркін сипаттауда синоним сөздерді лайықты таңдауы да шеберліктің белгісі.

Көркем әдебиеттегі адамның келбеті-көркін, бет-жүзін сипаттау – анатомия мен психологияны жете білуді қажет етеді. М.М. Андроников: «портрет дегеніміз іс жүзінде адамның сыртқы келбеті ғана емес, ішкі жай күйін, өзгешеліктерін сыр-сезімін, жан дүниесін жеткізу болып табылады. Оның сыртқы болмысымен бейнелеп қоймай, ішкі сипатын да бейнелейді. Портрет адам бойындағы мінез-қылықты, психологиясын, бет-әлпетін т.б. шынайы, нақтылы ерекшеліктерін ашуды талап етеді. Аталған жағдайда көп мағыналы «образ» астарында шынайы нақты адамның шынайы тұлғаға көркемдік түрде айналуын, көркемдік бейнелеуін ұғынамыз» [2, 4] деп анықтама береді.

Портретте жазушы өмірде көріп, біліп жүрген жеке адамдар ғана емес, бірнеше адамның жиынтық бейнелерін де негізге алады. Мұның бәрі де жазушы шеберлігіне, сезімталдығына қатысты.

Аудармашыға реалияларды беру қалай қиын болса, екінші бір қиындық – адам келбеті, бет-әлпетін, ішкі ой сезімін, жандүниесін сипаттауды аудару. Әр ұлттың адам дидарын, тұлғасын сипаттауда өзіндік дағдылы сөз қолданысы, тіркестері, тіпті тұрақты сөз тіркестері де бар. Жалпы адам өңіне қатысты түстеу сипаттары кейде ұқсас болғанымен, айырмашылықтары да бар. Мысалы, «блондинкаға» балама табу оңай емес. Аудару үдерісінде пейзаждық суреттемелер мен портреттік сипаттаулар, анықтаулар көркем туындының психологиялық элементтері ретінде түпнұсқалық деңгейін сақтауды қажет етеді. Аудару кезінде көптеген аудармашылар табиғат көріністерін, кейіпкер портретін суреттеуде кейде тілдердің сәйкеспеушілігінен қиындық көреді. Тәжірибелі аудармашылар мұндай жағдайда көркемдік елестетумен кейіпкер жандүниесін түпнұсқадағыдай дәл бейнелейді.

Көркем шығармада портреттік суреттеу кейіпкер сомдаудағы маңызды элементтердің бірі. Ол жазушының үлкен шеберлігін танытады. Көркем шығармадағы кейіпкерлер бет-жүзін бейнелеу туралы зерттеуінде Б. Галанов «Портрет нақты да қысқа әрі барынша жинақы болуы қажет» деген пікір білдіреді [29]. Кейбір кейіпкер портреті әралуан қырымен белгілі бір жас ерекшелігіне т.б. психологиялық өзгерістерге байланысты шығармада әрқилы көрінеді. Адамның жаратылыстық табиғатын терең танытын, шынайы суреттеу шебері әйгілі классик Л.Н. Толстой адамның келбетін сомдау да байқап-біліп жүрген басқа да адамдардың мінез-

құлықтың қасиеттерінен алып, толықтыруды ұсынады. Зерттеушілер пікірінше, Л.Н. Толстой «Соғыс және бейбітшілік», «Арылу» кітаптарындағы бірқатар кейіпкерлерін бейнелеуде өзіне таныс адамдар мен қоғамдағы, ортадағы басқа да адамдар келбетін сипаттаумен толықтырып отырған. Тіпті кейде өз тұлабойындағы ерекшеліктерді тоғыстырған. Қысқаша, ол тура және дәл портрет бейнелеуге қанағаттанбай, анағұрлым дәл кейіпкер сомдауда басқа адамдардың келбет-кескінінен жаңа нәрселер қосып отырған. Қашан өзінің ойынан шыққанша редакциялап өндеген.

Адам тұлғасын, бет-бейнесін, келбет көркін сипаттауда жазушылар кейде әрбір ым-ишарасын, емеурінін, болмыс бітіміндегі өзгерістерді, қимыл әрекеттерімен ауызекі сөзімен үйлестіреді. Ф. Достоевский – кейіпкер сөздерін бейнелеудің үлкен шебері. Ол негізгі кейіпкерінің бір ғана мәнерімен күрделі психологиялық міндеттерді шеше алған. Кейіпкердің портреті оқырман көзге елестетіп, сол адамды көріп тұрғандай нақты да дәл сөздер таңдалумен шынайы жеткізіледі. Н.Н. Страхов А.Н. Толстойды «реалист психолог» деп атаған. Мұндай бағалауға М. Әуезов те лайық.

Адамның ішкі әлемін оның сезімдері мен ойларының дамуында, ішкі жандүниелік ерекшеліктерімен жан жақты нақтылы бейнелеп көрсету қаламгер талантының өзгеше қыры. Аудармада кейіпкерлер келбет-көркін, жандүниесін, сезімін, көңіл-күйін, мінез-қылығын, қысқасы психологизмін жеткізу аса ұқыпты, нәзік үдеріс. Аудармашы дәл суреткердей психолог болуы қажет. Көптеген аудармаларда кейіпкер болмыс-бітімі, мінезі, түрлі қылық-әрекеті түпнұсқадағыдай ықпал етпейді. Прозалық аудармаларда аудармашылар автор шығармасындағы портреттік бейнелеулер, сипаттау ерекшеліктерін кейде тым асқақтатуға әсірелеуге әуес. Бұл үлкен қателік. Осылайша автор стилі, сөз саптау тәсілі сөйлемнің ырғақтық-интонациялық жүйесі бұзылады. Л.Н. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романы *бирма тіліне* аударылғанда Наталияның сыртқы келбетінің суреттелуі қатты өзгерген. «Черноглазая, с большим ртом, некрасивая, но живая девочка» сөйлемі аудармада таңданарлық сипатта жасалған «...сияющие, как драгоценные камни, черные глаза и красивые, словно бутон лотоса, губы». Сөйтіп, бір ғана қара көзі қалып, орыс қызы бирма қызына айналып шыға келген [4]. Түпнұсқа мәтіні аудармашыға анық болғанмен, ол өзінің ұлттық ұғымына дәстүріне

сай бейімдеп, портреттің құрылымын өзгерткен, оқырман талғамын алға қойған.

Аудармашылардың суреткерлік талабы тіл шеберлігін, көру, сезу түйсігін, тану тереңдігін байқататын шығарма элементтері: портрет пен пейзаж. Адамның кескін келбетін, психологиялық әлемін, ішкі сезімін, дәл сипаттау – үлкен ізденіс нәтижесі. Ал пейзаждағы әсемдік, бояулардың айшықтылығы, үйлесімділігі, әуезділігі, көркемдігі салынған суреттей әсерге бөлеуі тиіс. Өкінішке орай, олар аудармада онша сәтті шыға бермейді. Адамның тұлға-тұрпатын, кескін-келбетін дәл түпнұсқадағыдай бейнелеуде аудармашыға сезімталдық пен байқампаздық керек. Портреттік сипаттаудағы әр сөздің рөлін, мәнін терең түсіну қажет.

Шығармадағы кейіпкер портреті оның мінез-құлығымен, әдет-дағдыларымен, жандүниесімен, ішкі сезімімен сипатталынады. Осының бәрін дәл жазушы бейнелегендей, шынайы, анық, сәйкес жеткізу аудармашы таланттылығы. Бұған мейілінше дәлдік, нақтылық керек. Оны басқаша әсрелеп әрлеу, айшықтап ажарлау қажет емес. Белгілі бір ұлттың тіліне, психологиясына қатысты авторлық сипаттау мәнерінен ауытқуға болмайды. Әлдебір артық немесе аударылмай қалған сөз портреттік сипаттаманы бұрмалайды. Сондықтан аудармашының суреткерлік, психологиялық, анатомиялық білімі өз нәтижесін береді.

«Портрет қай уақытта да қайталанбастығын талап етеді...» дейді В. Россельс. Адамның болмыс бітімін, келбет бейнесін суреттеу, оны ішкі жандүние, сезім дүниесімен астастыра сипаттау өмірлік тәжірибе, терең білімді қажет етеді. Адам портретін психологиясымен байланыстыра бейнелеу шеберлігі классик суреткерлерде айқын байқалады. Ал, аудармада оны дәл шынайы берген дұрыс.

Ағылшын әдебиетінің классигі Джонатан Свифттің «Гулливердің саяхаты» романын орысшадан аударған С. Ищанов қазақшасында кейіпкер портретін бейнелеуді мүлде бұрмалаған. Орысшасы: «Черты лица его резкие и мужественные, губы австрийские, нос орлиный, цвет лица оливковый, стан прямой, туловище, руки, ноги пропорциональные, движение грациозные, осанка величественная» [5, 168] Аудармасы: «Ол өткір жүзді, ержүректі, имек тұмсықты, ерінді, сұңғақ бойлы, саусақтары сүйріктей, акқұба өңді, тұлғалы көркем жігіт» [6, 34]. Ағылшын түпнұсқасындағы портреттің қаншалықты дәл аударылғанын зерттеушілер зерделеп жатар.

Портреттің орысша нұсқасын аудармашы мүлде түсінбеген. Сұлу да сымбатты, сұңғақ бойлы, сүйкімді, батыл жігіттің болмыс-бітімі қазақшада көрінбей қалған. Аудармашы шығармада не ару, не жігіт бейнеленгенін ажырата алмаған. Жекелей тіркес күйінде талдасақ:

Черты лица его резкие и мужественные – Оның бет әлпеті қатал да батыл, губы австрийские – австриялық еріні, нос орлиный – бүркіт тұмсық, цвет лица оливковый – бет жүзі қызыл шырайлы, стан прямой – бойы тіп-тік, туловище, руки, ноги пропорциональные – кеудесі, қолдары, аяқтары сымдай түзу, движение грациозные – жүрген жүрісі әдемі, осанка величественная – келбеті айбынды немесе маңғаз деп сөйлемді қайта құрған дұрыс. Аудармашы орысшада жоқ сұңғақ бойлы, саусақтары сүйріктей (бұл қызға айтылады), акқұба өңді деп мүлде үйлеспейтін тіркестермен портретті кескіндеген. Портреттегі әр сөз адамның бет-бейнесін айшықтауға арналған психологиялық деталь бітімінде.

Көптеген аудармашылар портретті тәржімалауда оның дәл баламасын немесе мағынасын ұқсас сөздерді таба алмағандықтан, немқұрайды аударған. Жазушының ұзақ ізденіп, ойланып әр сөзіне саралап мән бере ұқыпты қолданып сипаттаған кейіпкер портретін мүлдем өзгертіп жіберген. Мұндай мысалдарды қазақ тіліндегі басқа да аудармалардан ұшыратамыз.

Портрет аудармасы – өте нәзік те қиын үдеріс. Аудару кезінде алдымен оған психологиялық талдау жасау қажет. Әр сөз не тіркестің сипатталу, бейнелену мәнін түсініп алған дұрыс. Суреттелген кейіпкер портретін көзге анық елестеткен жағдайда аудару да оңай. Портреттегі адамның кескін-келбетін анық көз жеткізіп алмай аудару қателікке апарды. Суреттеліп отырған адам кескін-келбеті қандай? Қимыл-әрекеті, ым-ишарасы, сөйлеу дағдысы, т.б. эмоциялық ерекшеліктері деталына дейін мұқият көңіл бөлуді талап етеді.

Н. Любимов «Ұлттық колорит түпнұсқаның портреттік бейнелеуін дәл қайта жеткізумен, тұрмыстық ерекшеліктерін, өмір дағдысын, интерьер, еңбек жағдайын, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарды, аталған елдің пейзажын оның барлық сипаттамасымен және халықтық ырым-жоралғыларды, сенім-нанымдарды т.с. сияқтыларды қайта жеткізумен маңызды» – деп көркем аудармадағы ең басты ерекшеліктерді көрсетеді [7, 250]

Б. Галанов портреттерді қозғалмалы, статистикалық, сипаттамалы, ағымдағы деп бөлумен

бірге, батырлық портрет және сатиралық портрет деп жіктейді. Осындай талдау портреттердің аталған түріне қатысты белгілі бір сөздермен, тіркестермен бейнеленетін ерекшелігін аңғартады. Ал аудару кезінде кейіпкер келбеті көркінің шынайылығын сақтау үлкен жауапкершілікті талап етеді. Әр ақпарат портреттің деталдық негізі. Оны орынды, дәл қолдану портреттік анықтаулардың шынайылығын сақтайды. Адамның сезім дүниесі мен мінез-қылығы, ой-толғанысы, жандүниелік қасиеттерімен шынайы бейнеленгенде, ол оқырманды қызықтырады, әсерлендіреді. Француз әдебиетінде В. Гюго жан дүние сипаттаудың ұлы психологы болса, П. Мерименің айтуынша Тургенев «адамзат жүрегінің профессоры» саналады.

Кейіпкер кескін-келбетінің аударылуының өз ерекшелігі бар. Көптеген тәржімашылар мұны сезіне бермейді. Автордың ой-қиялымен, көркемдік елестеумен азаптанып жасаған әр психологиялық деталды аудармада шынайы беру үлкен ізденісті қажет етеді. Американ әдебиетінің классигі Э. Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» повесі үлкен психологизмімен ерекшеленеді. Бұл туралы монографияда жан-жақты талданған [8].

Шалдың асау теңіздегі әрекеті, сонымен бірге алып жайынмен арпалысуы, оны азапты бейнетпен ұстап жағалауға жеткізем дегенде акулалар шабуылына тап болуы, ақыр аяғында балықтан жарым жартылай айырылып, елге аман-есен оралуы, теңіздегі жанталас әрекет өте тартысты, қызықты, сюжет, эпизодтарға толы.

Осы туындыда автор Сантьяго қартқа психологиялық мінездеу әрі портреттік сипаттама жасаған. Портреттік анықтауды, сипаттауларды аудару қиындығы өз алдына, ондағы әр сөздің мәні рөл атқарады. Сантьяго шалдың портретінің орысшасы: «Старик был худ и изможден, затылок его прорезалос глубокие морщины, а щеки были покрыты коричневыми пятками, я нес... кожного рана, который вызывают солнечные лучи отраженные гладью тропического моря». Енді осы портреттік анықтаудың қазақшасына сараптап көрейік: «Шал титықтаған арық кісі еді, маңдайы, мойны арса-арса, бетіне күрең-қоңыр дақтар түсіп, өзі шұбар тартқан. Мұндай дақтар ыстық жақтардағы теңіз бетіне түскен күн сәулесінің адамның өңіне шағылысуынан пайда болады» [9].

Мағыналық жағынан орысшасымен сәйкескенімен, бір маңызды ақпарат түсіп қалған. Орысшасында әрі түпнұсқасында да тропикалық теңіз жайлы баяндаған. Яғни жылы жағалаулы Кариб теңізі, тропикалық Куба жері, Гавана маңайындағы оқиға болғандықтан бұл қолданылуы қажет еді. Өйткені тропикалық аймақтағы күннің сәулесі де басқа географиялық белдеулер мен өңірлерден ерекшеленіп тұрады. Өйтпесе, портреттік сипаттама орысшасымен мағыналық баламалықта берілген. Бұл аудармашының ізденісі. Өйткені Нығмет Ғабдуллин – танымал әдебиеттанушы ғана емес, белгілі жазушы. Психологиялық суреттемелердің де шебері. Ол осынау портретке алдымен психологиялық талдау жасаған. Аудармашы үшін бұл аса қажет.

Әдебиеттер

- 1 Тарақов Ә. Аударма әлемі, оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 332 б.
- 2 Галанов Б. Живопись словам. – Москва: Современный писатель. 1974. – С. 344.
- 3 Тарақов Ә. Әлем әдебиеті және көркем аударма. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 355 б.
- 4 Черкацкий Л.Е. Русская литература на Востоке. Теория и практика перевода. – Москва: Наука, 1987. – С. 184.
- 5 Свифт Джонатан. Приключения Гулливера. – OCR Палек, 1998.
- 6 Свифт Джонатан. Гулливердің саяхаттары / Ауд. С. Ушанов. – Алматы, 1951.
- 7 Любимов Н.С. Несгораемые слова. – Москва: Худ. литература, 1988. – С. 336.
- 8 Хемингуэй Э. Старик и море. – Москва: Союз, 2004.
- 9 Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. Повесть / Ауд. М. Ғабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1966.
- 10 Комиссаров В.Н. Теория перевода. Лингвистические аспекты: Учебник для инстит. и фак. иностр. яз. – Москва: Высшая школа, 1990. – С. 253.

References

- 1 Taraqov A'. Awdarma a'lemi, oqw qurali'. – Almati': Qazaq wni''versi''teti, 2011. – 332 b.
- 2 Galanov B. Zhiyopis' slovam. – Moskva: Sovremennyj pisatel'. 1974. – P. 344.
- 3 Taraqov A'. A'lem a'debi''eti ja'ne ko'rkem awdarma. Monografi''ya. – Almati': Qazaq wni''versi''teti, 2014. – P.355 .
- 4 Cherkasskiy L.E. Russkaya literatura na Vastoke. Teoriya i praktika perevoda. – Moskva: Nauka, 1987. – P. 184.
- 5 Swift Dzhonatan. Priklyucheniya Gullivera. – OCR Palek, 1998.
- 6 Svi''ft Djonatan. Gwlli''verding sayahattari' / Awd. S. Wshanov. – Almati', 1951.
- 7 Lyubimov N.S. Nesgoraemye slova. – Moskva: Hud. literatura, 1988. – P. 336.
- 8 Heminguey E. Starik i more. – Moskva: Soyuz, 2004.
- 9 Hemi''ngwe'y E'. Shal men tengiz. Povest# / Awd. M. Ghabdwlli''n. – Almati': Jazwshi', 1966.
- 10 Komissarov V.N. Teoriya perevoda. Lingvisticheskie aspekty: Uchebnik dlya instit. i fak. inostr. yaz. – Moskva: Vysshaya shkola, 1990. – P. 253.